

NAXÇIVANIN TÜRK-İSLAM ABİDƏLƏRİ TARİXİ QAYNAQLARDA

Naxçıvan diyarı dünya sivilizasiya mərkəzlərindən biri, türk-islam abidələri ilə zəngin olan bir ərazidir. Bu ərazidə yaşamış insanlar çoxsaylı tarix və mədəniyyət abidələri yaratmış, bunların bir qismi günümüzədək gəlib çatmışdır. Müəyyən səbəblərdən dağılmağa məruz qalmış bəzi abidələr isə sonrakı illərdə, xüsusilə dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra təmir və bərpa edilmiş, onlara ikinci həyat verilmişdir. Son illərdə muxtar respublika ərazisindəki 60-dan artıq tarix və mədəniyyət abidəsi təmir və bərpa edilmişdir.

Naxçıvan ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrindən bəhs edən ümummilli lider Heydər Əliyev göstərmişdir ki, Naxçıvan ərazisini götürsək, bu kiçik ərazidə həddindən çox dünya miqyaslı tarixi-memarlıq abidələri yaşayıb və bu gün də yaşayır. Onların hər biri Azərbaycan xalqının həm tarixini, həm mədəniyyətini, həm də adət-ənənələrini göstərən abidələrdir. Naxçıvan Azərbaycan xalqının tarixini əks etdirən abidələri özündə cəmləşdirən bir diyardır.

Hər bir xalqın qədimliyini sübut edən onun mədəniyyətidir, tarixi abidələridir. Bu cəhətdən Naxçıvan ərazisi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan ərazisi antik, orta əsrlər, yeni və müasir dövr maddi-mədəniyyət nümunələri və tarixi abidələrlə zəngindir. Bu qədim diyarda hər addımda ilk insanların yaşadığı mağaralara, qədim yaşayış yerlərinə, erkən şəhər mədəniyyəti qalıqlarına, möhtəşəm qalalara, türbələrə, körpülərə, məscidlərə, buzxanalara, mülki tikintilərə, imamzadələrə - bir sözlə, nadir maddi-mədəniyyət nümunələrinə rast gəlmək mümkündür.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov türk-islam abidələrinin əsaslı şəkildə tədqiq edilməsi, qeydə alınması, bərpa edilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün 6 dekabr 2005-ci il tarixdə “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncama əsasən muxtar respublika ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili məqsədilə komissiya yaradılmışdır. İşçi qrupu muxtar respublika ərazisində 1218 abidəni qeydə almış və pasportlaşdırmışdır. Qeydə alınaraq pasportlaşdırılan bu abidələrdən 841-i yeni aşkar olunmuş və ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Orta əsrlərdə və yeni dövrdə Azərbaycana, eləcə də Naxçıvana səfər edən bir sıra görkəmli səyyah, tarixçi, coğrafiyaşünas, elm və sənət adamlarının diqqətini buranın tarixi, ərazisi, təbiəti, insanları, şəhərləri, zənginlikləri, abidələri, adət-ənənəsi, məişəti cəlb etmişdir. Bu səyyah və tədqiqatçıların əsərlərində, yol qeydlərində Naxçıvanın tarixi, iqlimi, əhalisi, tarixi abidələri haqqında çox maraqlı və əvəzolunmaz məlumatlar vardır. Nizaməddin Şami, Nəsevî, Şəraf əd-din

Əli Yəzdi, Klavixov, İbrahim Əfəndi Peçevi, Ö.Çələbi, F.Rəşidəddin, N.Xanikov, Şəbligin, Moryer, İ.Şopen, İ.Tavernye, K.Nikitin, Sısoyev və başqalarının Naxçıvanın türk-islam abidələri haqqında maraqlı və əhəmiyyətli fikirləri, elmi mülahizələri və qeydləri vardır.

Ərəb xilafətinin VII əsrin ortalarında Azərbaycanı tutması, islam dinini qəbul etdirməsi ilə əhalinin həyat və fəaliyyətində, qədim ənənələrə malik Azərbaycan memarlığında yeni xüsusiyyətlər və çalarlar özünü göstərməyə başladı. İslam inşaat mədəniyyəti Azərbaycan memarlığına böyük təsir göstərdi. Bu dövrün memarlıq sənəti öz ifadəsini əsasən məscid və mədrəsələrdə, türbə və məqbərələrdə, zaviyyə və xanəqahlarda tapırdı.

Azərbaycan Səlcuq imperiyası tərəfindən tutulduqdan sonra memarlıqda yeni forma və məzmun, üslub özünü göstərir. Tarixi dövr etibarilə Naxçıvanın mühüm abidələrindən olan **Nuh türbəsi** haqqında tarixi mənbələrdə maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Tikilmə tarixi dəqiq bilinməsə də tarixi mənbələr onun VIII əsrdə təmir və bərpa olunması haqqında məlumatlar verir. XIX əsrin 80-ci illərində Naxçıvan məktəblərində işləmiş maarifçi K.A.Nikitin “Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı” məqaləsində Nuh peyğəmbərin məzarı və türbəsindən bəhs edərkən yazır: “Nuh özü, onun bacısı və ailənin digər üzvləri Naxçıvanda vəfat etmiş və burada dəfn olunmuşdur. Nuhun qəbri şəhərin cənub tərəfində qədim qalanın qalıqlarının yaxınlığında yerləşir. Məzarın hazırki görkəmi səkkizinci yüzillikdə bərpa edilmişdir. İndiki görkəmdə o, yerdən qalxan, çox da böyük olmayan türbəni xatırladır. Hazırda türbə keçmiş məbədin aşağı mərtəbəsinin qalıqlarından ibarətdir. Məbədin pilləkənlərlə aşağı düşmək tələb olunan interyeri dairəvi, çətinliklə keçmək mümkün olan, ortadan daş dirəklərlə möhkəmləndirilmiş mağaraya bənzəyir. Rəvayətə görə, həmin dirəyin altında ulu Nuhun cənazəsi yerləşir” (25, s.4-8).

Sovet hakimiyyəti illərində türbə dağıdılmışdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 28 iyun 2006-cı il tarixdə imzaladığı Sərəncama əsasən türbə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur, daha doğrusu qədim özü üzərində yeni türbə inşa edilmişdir.

Orta əsrlərə aid bir sıra mənbələrdə Naxçıvan və Qarabağlar şəhərləri, burdakı abidələr haqqında obyektiv və maraqlı mülahizələr vardır. “Əcaib əd-Dünya” (Dünyanın qəribəlikləri) əsərində Naxçıvan şəhəri, onun əhalisi, abidələri, suları, bağları, meyvələri barədə də məlumat verilir: Şəhərdə “...çoxlu saraylar, köşklər, eyvanlar tikilib, şəhərin yanında daşdan qala tikiblər, qalada isə məscid və mədrəsə inşa ediblər... Orada şah iqamətgahı quruldu və hökumət binası (dövlətxana) inşa edildi” (16, s.135-136).

Naxçıvana səfər edən fransız səyyahı İ.B.Tavernye Naxçıvan abidələrindən, xüsusilə **Came məscidindən** bəhs edərək yazır: “Bu, Asiyanın ən yaxşı və gözəl məscidlərindən idi. Deyirlər ki, Nuhun qəbrinə yadigar olaraq bina edilmişdir” (15, s.90). Naxçıvan Came məscidi haqqında başqa bir fransız səyyahı və arxeoloqu Jan Dyelafua, alman memarı E.Yakobstal, V.A. Engelqardt bəhs etmişlər. Hətta onların çəkdiyi rəsm əsəri və fotosəkillər də məscid haqqında təsəvvür yaradır.

J.Dyelafua Came məscidinin şəklini çəkməklə kifayətlənməmiş, öz qeydlərində onun haqqında bəhs etmiş, hətta ehtişamına valeh olduğu Möminə xatın türbəsini onun bir hissəsi hesab etmişdir. Səyyahın yazdığına görə, o, Naxçıvanda olarkən fasadı və frizi kufi kitabələri ilə bəzədilən Came məscidi dağıdılıbmış. Alman memarı E.Yakobstalin XIX əsrin sonlarında Naxçıvanda olarkən çəkdiyi fotosəkil məscid haqqında təsəvvür yaratmaq baxımından daha qiymətlidir. V.A.Engelqardt Came məscidi haqqında yazır: “Bu türk məscidi yonulmuş daşdan tağları olan nəhəng bir tikilidir. Onun daxilində gözəl oyma izləri hələ də qalmaqdadır. Binaanın bir hissəsi uçaraq tökülmüş, qalan hissəsi isə daim uçmaq təhlükəsi altındadır. Məsciddən 50 sajen aralıda məscid kompleksinə daxil olan və hər biri 10 sajen ucalığında olan bir cüt minarəyə malik qapı vardır. Əvvəllər məscidlə qapı arasında çoxlu tikililər olsa da, indi onlar sıradan çıxmışlar” (17, s.186).

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, Atabəylər memarlıq kompleksində bir sıra möhtəşəm memarlıq abidələri, o cümlədən Hökumət evi (Eldənizlər sarayı), Came məscidi, onun yanında mədrəsə, Möminə xatın türbəsi, qoşa minarəli qapı – baştağ və b. olmuşdur. Qeyd olunan foto və şəkildəki görünüşləri təhlil edən Ə.Salamzadə göstərmişdir ki, Came məscidi Möminə xatın türbəsindən xeyli hündür olmuşdur. Möminə xatın türbəsinin qalmış hissəsinin ümumi hündürlüyü 26 metr olduğu üçün Came məscidinin ona nisbətən hündürlüyünü nəzərə alsaq, bu məscidin hündürlüyü 30 metrə yaxın nəhəng bir tikinti olduğu aydınlaşır (17, s.30).

Naxçıvan ərazisində olan, bir sıra məscidlərin üzərində müxtəlif kitabələr yerləşdirilmişdir ki, həmin kitabələr əsasında məscidlərin tikilmə tarixi, memarı, tikdirən şəxs haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Belə məscidlərdən Naxçıvan şəhərindəki Came məscidi (Cəfəriyyə məscidi), Nüsnüs məscidi, Ordubad şəhər Came məscidi, Vənənd kənd Came məscidi, Meydan məscidi (Dəstə kəndi), Mingis məscidi və başqalarını göstərmək mümkündür. Müstəqillik illərində muxtar respublika ərazisində yüksək memarlıq quruluşu ilə seçilən onlarla məscid tikilmiş, bir sıra məscidlər isə bərpa edilmişdir.

Tarixi mənbələr Naxçıvan **mədrəsələri** haqqında da məlumatlar verir. Azərbaycanda ali təhsil müəssisələri sayılan mədrəsələr təkcə təhsil mərkəzləri kimi yox, həm də böyük elmi müəssisələr kimi fəaliyyət göstərirdilər. Mədrəsələr üçün gözəl memarlıq üslubuna malik binalar inşa edilirdi. Mənbələrə görə Naxçıvan şəhəri Azərbaycanda məktəb və mədrəsələrin yarandığı ilk mərkəzlərdən biri olmuşdur. “Əcaib əd-Dünya” əsərinin müəllifi Naxçıvan qalasında mədrəsələr olduğunu qeyd etmişdir (16, s.136). Naxçıvan mədrəsələri, xüsusilə Atabəy Şəmsəddin mədrəsəsi daha çox tanınmışdı (4, s.151).

İkimərtəbəli binada yerləşən Ordubad şəhər mədrəsəsi Şimali Azərbaycanda yeganə mədrəsə binasıdır ki, günümüzədək salamat qalmışdır. Bu mədrəsə binası Səfəvi hökmdarı Şah Sultan Hüseyinin dövründə inşa edilmişdir. Mədrəsə binasında dərslər otaqları, tələbələrin yaşaması üçün xüsusi hücrələr olub.

Naxçıvan şəhərindəki Zaviyə-mədrəsə binası da öz orijinal quruluşuna görə diqqəti cəlb edir. Bu mədrəsə binasının XVII-XVIII əsrlərdə tikildiyi güman edilir. Bektaşî və nəqşibəndilər yaşayış və zikir yerlərini zaviyə adlandırırdılar. Zaviyə-mədrəsə binası Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin dəstəyi ilə 2008-ci ildə əsaslı şəkildə təmir və bərpa edilmişdir.

Naxçıvandakı türk-islam abidələri içərisində **türbələrin** özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Əsasən iki hissədən – yeraltı sərdabə və onun üzərində ucaldılan yerüstü qülləvari türbədən ibarət olan bu abidələrin ən möhtəşəm nümunələri Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan ərazisində olmuşdur. Yusif Küseyir oğlu, Möminə xatın, Gülüstan və Nuh türbələri, Xaraba Gilan türbəsi və Əlincəçay Xanəgahı, Əmirxan türbəsi, Qarabağlar Türbə Kompleksi haqqında tarixi qaynaqlarda maraqlı və əhəmiyyətli məlumatlar verilmişdir.

Naxçıvanın rəmzinə çevrilmiş, Şəmsəddin Eldənizin həyat yoldaşı Möminə Xatının şərəfinə ucaldılmış, 1186-cı ildə istifadəyə verilmiş bu türbə səyyah, coğrafiyaşünas, tarixçi, tədqiqatçı və qonaqları öz möhtəşəmliyi ilə sehrinə salır. Daxildən dairəvi quruluşda olan abidə xaricdən on üzlüdür. Bu üzlərdəki naxışlar bir-birini təkrar etmir. Türbə üzərində və daxildə kitabələr, həndəsi ornamentlər, Qurani-Kərimdən ayələr, Böyük yaradanın və xəlifənin adları, hikmətli fikirlər və b. yazılmışdır.

Orta əsr mənbələrində bəzən “Kəsik günbəz” adlandırılan Gülüstan türbəsi memarlıq-konstruktiv quruluşuna görə Azərbaycan memarlıq abidələri içərisində özünəməxsus yer tutur. Orta əsr mənbələrindən olan “Çaldıran səfəri ruznaməsində” osmanlılar tərəfindən ələ keçirilən Naxçıvan haqqında bəhs edilərkən Gülüstan türbəsinin də adına rast gəlinir (6, s.10). XVII əsr türk səyyahı Ö.Çələbinin “Səyahətnamə”sində də “Kəsik günbəz”in – Gülüstan türbəsinin adı çəkilir (3, s.48). Görkəmli türk alimi, səyahətşünas Oktay Aslanapaanın fikrincə, Ö.Çələbi öz “Səyahətnamə”sində “Kəsik günbəz” adlı yeri təsvir edərkən məhz Gülüstan türbəsinə nəzərdə tutmuşdur. Ö.Çələbinin məlumatına görə XII yüzillikdə simvolik şəkildə inşa olunmuş və türbənin sərdabəsində (bu türbədə sərdabə hissə də yerin üstündədir – İ.H.) sonralar – XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində Xorasan hökmdarı Hüseyin Baykaranın oğlu Bahadır Şəfad dəfn olunmuşdur (3, s.48-49). Gülüstan türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 7 oktyabr 2015-ci il tarixli Sərəncamı ilə yüksək səviyyədə bərpa olunmuşdur.

Qarabağlar Türbə Kompleksi də öz orijinal quruluşu ilə tikildiyi vaxtdan diqqəti cəlb etmişdir. Kompleks türbə, qoşa minarəli baştağ və digər tikililərdən ibarətdir. Mənbələr minarələrin XII əsrdə, türbənin isə XIV əsrin 30-cu illərində inşa edildiyini göstərir. Qoşa minarəli baştağın üzərindəki kitabədən aydın olur ki, bu imarətin tikilməsini Cahan Qudi (Quti) xatın əmr etmişdir. Fəzlullah Rəşidəddinin yazdığına görə Hülakülər dövlətinin banisi Hülakü xanın həyat yoldaşlarından birinin adı Qutuy xatın olmuşdur (26, s.16). Tarixi qaynaqlara görə Qudi xatın həmin Qutuy xatındır.

Türbələr arasında Əlincəçay Xanəqahı, yaxud Xanəqah Türbə Kompleksinin özünəməxsus yeri vardır. Xanəqah kompleksi türbə, məscid və başqa tikililərdən ibarətdir. Kitabələrdən məlum olur ki, türbənin tikilməsini Uluğ Qutluğ Lələ bəy əmr etmişdir. İkinci kitabədən aydındır ki, məqbərə şeyx Hacı Lələ Məlikindir və tikinti 1496-cı ildə Həvva Bədr Bikə xatının səyi ilə tamamlanmışdır (24, s.60-61). Hürufiliyin banisi F.Nəiminin burada dəfn olunduğu mənbələrlə təsdiq olunur.

Abidələr içərisində **qalaların** da öz yeri və mövqeyi vardır. Mənbələr göstərir ki, Naxçıvan qala tipli yaşayış yerləri ilə zəngin bir diyardır. Tədqiqatçılar Naxçıvan ərazisində 80-ə yaxın qalanın olduğunu aşkar etmişlər. Qalaların çoxluğunun səbəbi Naxçıvanın coğrafi mövqeyinin, zəngin təbii sərvətləri, şəhər mədəniyyəti və inkişaf etmiş sənətkarlığının yadelli işğalçıların diqqətini cəlb etməsi ilə əlaqədardır. Yerli əhali özünü qorumaq üçün müdafiə qalaları yaratmışdır. Bunlardan Əlincəqala, Oğlanqala, Çalxanqala, Naxçıvanqala, Qalacıq, Qazançıqala, Vayxır qala, Nəhəcir qalası, Ordubad qalası və başqalarını göstərmək olar. Görkəmli tarixçi Həmdullah Qəzvini yazır ki, Naxçıvana girəcək yolları Əlincə (Əlincik), Sürməli, Tağmər və Təqnəm kimi nəhəng qalalar qoruyurdu (22, s.51). Yaqut Həməvi yazırdı ki, Azərbaycan çox iri ölkə və böyük dövlətdir. Bu, əsasən çoxlu qalaları... olan dağlıq ölkədir” (27, s.7).

Orta əsr mənbələrində Naxçıvan qalaları haqqında məlumatlar vardır. **Əlincəqala** Naxçıvanın əyilməzlik simvolu kimi xarakterizə olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında o, güclü və etibarlı istehkam kimi təsvir edilir. Orta əsr müəlliflərindən Nəməvi, Şərəfəddin Əli Yəzdi, İohann Şiltberger, İosofat Barboro, Vinçentso Alessandri, Ryui Qonzales de Klavixo, Övliya Çələbi və b. Naxçıvan qalaları haqqında məlumat vermişlər. Əlincə qalasının təsvirini İspaniya səfiri Klavixo öz gündəliyində çox gözəl vermişdir: “Əlincəqala yüksək və sıldırım bir dağ üzərində yerləşərək divar və bürclərlə əhatə olunmuşdur. Divarların daxilində dağ yamaclarının aşağı hissəsində üzümlüklər, bağlar, tarlalar, otluqlar, bulaqlar və hovuzlar var idi. Qəsər və qalaça dağın başında yerləşirdi” (5, s.12).

Əlincəqalanın Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus, şərəfli və çox mühüm yeri vardır. Güclü və möhkəmləndirilmiş müdafiə istehkamu olduğuna görə orta əsrlər zamanı Əlincəqalada Azərbaycanın ayrı-ayrı dövlətlərinin zərbxanaları yerləşirdi. Burada müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan feodal hakimlərinin adından sikkələr zərb olunmuşdur (18, s.143).

Azərbaycan tarixində tutduğu əhəmiyyətli və şərəfli yerinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 11 fevral 2014-cü ildə imzaladığı “Culfa rayonundakı “Əlincəqala” tarixi abidəsinin bərpa edilməsi haqqında” Sərəncama əsasən Əlincəqalada abadlıq-bərpa işləri aparılmış, burada “Əlincəqala” Tarix-Mədəniyyət Muzeyi yaradılmışdır.

Naxçıvan ərazisində yaradılmış qalalardan biri də **Naxçıvanqala** olmuşdur. Tarixçi alimlərimiz Naxçıvanqala ərazisində hələ Tunc dövründə (e.ə. III-II minilliklər) yaşayışın olduğu

qənaətinə gəlmişlər. XIII əsrə aid “Əcaib əd-Dünya” adlı əsərdə Naxçıvan şəhəri və onun yaxınlığındakı qala haqqında belə bir qeyd verilir: “Orada çoxlu saray, köşk və eyvan vardır. Şəhərin yaxınlığında qala tikilmişdir. Qalada mədrəsə və məscid vardır...” (16, s.135). Qalanın ilk orta əsrlər zamanı (VII əsr) inşa olunduğu ehtimal olunur. Türk səyyahı Ö.Çələbinin məlumatına görə, qalanı monqollar dağıtmışlar. Səyyahlardan Şardən və Frehanq da qaladan bəhs etmişlər. Naxçıvanqala 2014-cü ildə bərpa edilmiş və “Naxçıvanqala” Tarix-Memarlıq Muzeyi yaradılmışdır.

Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələrindən olan **karvansaralar** və **körpülər** orta əsrlər dövründə iqtisadi əlaqələrin artmasında mühüm rol oynamışlar. Karvansaralar – karvanların dincəlməsi və istirahət etməsi üçün yaradılan tikililər idi. Bu tikililər topdansatış ticarətinin aparılmasında mühüm ticarət mərkəzi – yarmarkalar rolunu oynayır. Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda olan səyyahlar (İ.Lerx, S.Qmelin, İ.Berezin, Ö.Çələbi, İ.Şardən, İ.Tavernye və b.) ərazidəki məşhur karvansaralar haqqında öz təəssüratlarını yazmışlar. XVII əsrdə Naxçıvan bölgəsində olmuş fransız səyyah Jan Şardən Naxçıvan şəhərində beş karvansaranın, başqa bir fransız səyyahı İ.Tavernye Azad şəhərində dörd karvansaranın olduğunu yazmışlar. XVII əsr türk səyyahı Ö.Çələbi Qarabağlar şəhərində çoxlu, Naxçıvan şəhərində isə 20 karvansara olduğunu qeyd edir (3, s.231-232). Orta əsr tarixçisi Şərafəddin Əl Yəzdi “Zəfərnəmə” əsərində Culfa yaxınlığındakı Ziyaülmülk körpüsündən danışarkən yazır ki, körpünü elə tikmişlər ki, dərrakəli ağla malik olan mühəndis də onu müşahidə etdikdə heyran qalır... Onun üst tərəfini dağa elə birləşdiriblər ki, altı boş qalıb və onu karvansara ediblər.

Həmdullah Qəzvini də Gərgər ticarət şəhərindən bəhs edərkən bu körpüdən danışmışdır: “...onun yanında Araz çayı üstündə Ziyaülmülk Naxçıvani gözəl körpü tikdirmişdir. Bu xeyriyyəçilik sahəsində ən böyük tikilidir” (22, s.51).

Naxçıvan bölgəsinin müxtəlif yerlərində yaradılan gözəl memarlıq nümunələrindən biri də **hamamlardır**. Keçmişdə hamamların funksiyası təkcə insanların yuyunma yeri olmaqla məhdudlaşmırdı. Onlar həm də insanların istirahəti, dincəlmək, söhbət, görüş yerləri idi (18, s.147). Orta əsr qaynaqlarından bizə Naxçıvan hamamları haqqında maraqlı məlumatlar gəlib çatmışdır. XVII əsrin ortalarında Naxçıvan şəhərində olan Övliya Çələbi burada 10200 ev, 70 came məscidi, 40 məscid, 20 mehmanxana, 7 gözəl hamam, təqribən 1000 dükən olduğunu yazmışdır. O, Naxçıvan hamamlarından bəhs edərkən yazmışdır ki, “Cənabi hamamı son dərəcə gözəl və işıqlıdır. Qapı və divarı şirəli kaşından, döşəmələri isə ağ mərmər daşdandır. Hamam məhrəbələri şahmat naxışı ilə bəzədilmişdir. Mehmanxanamıza yaxın Zal paşa hamamı vardır. Onun bütün qapı və divarı şirəli kaşılarla örtülmüşdür. Döşəməsi başdan ayağa boz, sumaqı və tünd qırmızı mərmər daşlardandır. Elə işıqlı hamamdır ki, onun bütün pəncərələri büllurdandır. Həyətin ortasında böyük bir hovuz var. Xülasə, gözəl havası olan bu hamamın tərfi, təmizliyi və gözəlliyini şərh etməkdə, qələm belə acizdir” (3, s.45).

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində nəinki şəhərlərdə, hətta kənd tipli yaşayış məskənlərində də möhtəşəm hamamlar inşa olunaraq əhalinin istifadəsinə verilmişdir. XVIII əsrlərə aid Naxçıvan şəhər və Ordubad şəhər hamamlarında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin dəstəyi ilə abadlıq-bərpa işləri aparılmış, memarlıq abidələri əvvəlki görkəminə qaytarılmışdır. Ordubad rayonunun Üstüpu, Gənzə, Darkənd, Vənənd, Kəngərli rayonunun Şahtaxtı, Şərur rayonunun Yengicə kəndlərindəki hamam binaları həmin kəndlərdə yaşayan imkanlı adamlar tərəfindən tikdirilmişdir. Hazırda Yengicə hamamında bərpa və təmir işləri aparılır. Bir il bundan öncə Naxçıvan şəhərində Şərq üslubunda orijinal quruluşa malik hamam binası istifadəyə verilmişdir. Bunlar bir daha təsdiq edir ki, tarixi abidələr qorunur, bərpa olunur və yeniləri tikilir.

Naxçıvanın islam memarlıq abidələri arasında imam övladlarına aid edilən **İmamzadə** binaları da diqqəti cəlb edir. Naxçıvan şəhər İmamzadə kompleksi, Nehrəm imamzadəsi, Xanlıqlar – Parçı imamzadəsi müqəddəs şəxsiyyətlərin qəbirləri üzərində ucaldılmış türbələrdir. Hər üç İmamzadə türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin yüksək diqqəti və qayğısı sayəsində bərpa və təmir edilmişdir.

Naxçıvan ərazisində yaradılmış tarix-mədəniyyət abidələri içərisində **buzxanalar** xüsusi yer tutur. Naxçıvan bölgəsində digər tarix-memarlıq abidələri ilə yanaşı buzxanalar da yaradılmışdır. Bunlardan ancaq Naxçıvan şəhər, Ordubad şəhər və Cəlilkənd buzxanaları günümüzədək gəlib çatmışdır. Naxçıvan şəhər buzxanası müstəsna dərəcədə dəqiq konstruktiv həlli və tikintinin səliqəsi ilə diqqəti cəlb edir (17, s.225). Naxçıvan buzxanasının yüksək səviyyəli, mükəmməl həlli bu abidənin Naxçıvan Memarlıq Məktəbinin inkişafı dövründə, XII-XIV əsrlərdə tikildiyi göstərilir (14, s. 50). Ordubad şəhər buzxanasının da XIV-XVII əsrlərdə tikildiyi barədə məlumatlar var (14, s.50). Hər iki buzxana binasının həcm, quruluş və tikintisində istifadə olunan kərpiclər arasında oxşarlıq çoxdur. Buzxana binaları yüksək səviyyədə yenidən qurularaq təmir edilmişdir.

Naxçıvanın türk-islam tarix-memarlıq və mədəniyyət abidələri arasında Eldənizlər və Xan saraylarının, Qeysəriyyə, Səqqaxana və digər mülki tikintilərin özünəməxsus yeri vardır. Tarixi qaynaqlar bu memarlıq abidələri haqqında da məlumat verir. Naxçıvan şəhəri Azərbaycan Atabəylər dövlətinin paytaxtı olarkən (1146-1175) görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən Eldənizlər sarayı (“Darülmülk”) tikilmişdir. Azərbaycan Atabəylər dövlətinin idarə olunduğu dövrdə saray, kompleksin ilk tikilişi olmuş, ətrafdakı digər abidələr sonradan inşa olunmuşdur. “Əcaib əd-Dünya” əsərində adı çəkilən “Darülmülk”ün – Eldənizlər sarayı olduğunu mənbələr təsdiq edir. Naxçıvan şəhərində zəmanəmizədək yaxşı vəziyyətdə gəlib çatan tarix-memarlıq abidələrindən biri də 1787-ci ildə Naxçıvan xanlığının ən görkəmli xanlarından olan I Kalbalı xan Kəngərli tərəfindən inşa etdirilən Xan Sarayıdır. Şərq memarlıq üslubunda tikilmiş Xan Sarayı XX əsrin əvvəllərinə qədər Naxçıvan xanlarının yaşayış evi olmuşdur. 1834-cü ildə

Naxçıvanda olmuş fransız səyyah Dyuba de Monpere Xan Sarayını “bir neçə həyət və çoxlu zəngin bəzədilmiş otaqdan ibarət saray” kimi dəyərləndirmişdir (17, s.217). Xan Sarayı iki mərtəbəli olmaqla, iki ayrı-ayrı bölmədən ibarət olmuşdur. Bölmənin biri xan ailəsinin yaşayış yeri, digəri isə yüksək mənsəbli qonaqların qəbulu üçün nəzərdə tutulmuşdu. I Kalbalı xan XIX əsrin əvvəllərində burada Rusiyadan İrana gedən rəsmi nümayəndə heyətini qəbul etmişdir.

Beləliklə, Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri Naxçıvanın qədim tarixə, dövlətçilik ənənələrinə, görkəmli şəxsiyyətlərə, müxtəlif mədəniyyətlərin yarandığı bölgəyə, tarix-memarlıq abidələrinə malik olan bir diyar olduğunu, tarix, memarlıq və mədəniyyət abidələrinə yüksək diqqət və qayğı göstərildiyini bir daha təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (Tərtibçilər S.Əliyərli, F.Mahmudov və b.) Bakı: Elm, 1974, 224 s.
2. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 226 s.
3. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım. Bakı: Qafqaz, 2012, 296 s.
4. Əliyev V. Tarixin izləri ilə. Bakı, Gənclik, 1975, 66 s.
5. Əhmədov H. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ABU, 2001, 320 s.
6. Əliyeva R. Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 76 s.
7. Əlincəqala. Məqalələr toplusu (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2016, 304 s.
8. Gülüstan türbəsi. Məqalələr toplusu (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2016, 152 s.
9. Hacıyev İ. Naxçıvan qalaları tariximizin öyrənilməsində mühüm mənbədir// “Naxçıvan” jurn., 2017, №35, s. 12-19.
10. Xıdırov C. Şərqi tarixi abidələri. Bakı: Adiloğlu, 2004, 370 s.
11. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 214 s.
12. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində). Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
13. Məmmədova Ş. Azərbaycanın tarixi-memarlıq abidələri. Məlumat kitabçası. Bakı, 2008, 136 s.
14. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası (Azərbaycan və ingilis dillərində). İstanbul, 2008, 520 s.
15. Onullahi S.M. Jan Battist Tavernye Naxçıvan haqqında/ “Bakı Universiteti xəbərləri”nin xüsusi buraxılışı. Bakı, 1999, №3, s. 87-93.
16. Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə (tərcüməçilər C.Bayramlı, V.Əliyev). Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
17. Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
18. Səfərli H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 216 s.
19. Vəlixanlı V.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 224 s.
20. Erol Kürkçüoğlu. Naxçıvan tarixi (V-XV yüzillər). Erzurum, 2007, 134 s.
21. Turqay Yazır. Naxçıvanda türk mimarisi (Başlangıcdan 19. Yüzyılın sonuna kadar). Ankara, 2007, 577 s.
22. Казвини Хамдаллах. Нузхат ал-кулуб (Материалы по Азербайджану). Баку: Элм, 1983, 66 с.

23. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахчыванской провинции. СПб, 1883.
24. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Том III. Баку: XXI – YNE, 2001, 216 с.
25. Никитин К.А. Город Нахчыван и Нахчыванский уезд. СМОМПК, Тифлис, 1882, с.4-8.
26. Рашидаддин Ф. Джамии ат-таварих (сборник летописей). Том III, Баку, 1957, 1088 с.
27. Якут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (сведения об Азербайджане). Баку: Элм, 1983, 34 с.